

DIN ISTORIA TIMPULUI LIBER: ÎNSEMNĂRI PE CĂRȚI ÎN SECOLUL XVIII

Mihaela Gheorghiu

Istoria culturală își propune să demonstreze că modalitățile publice și private de a citi produc modificări substanțiale chiar în felul cum sunt înțelese textele. Cele mai cunoscute contribuții în acest sens aparțin lui Carlo Ginzburg (*Brânza și viermii. Universul unui morar din secolul al XVI-lea*, trad. Claudia Dumitru, București, Ed. Nemira, 1997, 257 p.) și lui Roger Chartier (*Lecturi și cititori în Franța Vechiului Regim*, trad. Maria Carpov, București, 1997, 406 p.). Articolul de față face parte dintr-un proiect mai amplu care, punând accentul pe practicile sociale și mai ales pe reprezentările integrate acestor practici, încearcă să surprindă măsura în care transformările petrecute în perceperea lecturii aduc schimbări și în actul scrierii.

Există aspecte ale istoriei care, de multe ori și de mult timp, trec aproape neobservate, fie din lipsa lor de importanță în raport cu un imperativ major al scrierii istoriei, fie din cauza penuriei izvoarelor sau din indisponibilitatea unor cercetători de a se apleca asupra lor. Acesta este și cazul însemnărilor pe cărți. Abordări de genul acesta evident că au existat¹ și ele pot constitui baza unei cercetări amănunțite, din perspectiva istoriei reprezentărilor. Ce s-a făcut până acum a fost colectarea, în majoritatea cazurilor lipsită de un criteriu ordonator², a însemnărilor descoperite pe manuscrise sau a tipăriturilor cercetate ca elemente ale unei teme mai mari. Un corpus al acestor însemnări nu s-a făcut însă, și nici interpretarea lor, descoperirea a ceea ce este dincolo de simplul însemn mai mult sau mai puțin interesant ca fapt istoric, banal și naiv uneori, înduioșător sau plictisitor alteori. Însemnările acestea, stereotipizate sau spontane în covârșitoarea lor majoritate, sunt de o deosebită importanță în descifrarea sensibilității unei epoci. Pentru o istorie a mentalităților românești, însemnările pe carte se constituie în unul din cele mai semnificative izvoare-document. De aceea, voi încerca abordarea acestei probleme dintr-o altă perspectivă, aceea a *sensibilității secolului al XVIII-lea* așa cum o relevă însemnările pe carte.

Opțiunea pentru o clasificare în însemnări de copist și însemnări de cititor, deși poate acoperi, la fel ca oricare altă clasificare, toată sfera de cuprindere a însemnărilor, se dovedește totuși inegală. De aceea, principiul ordonator este cel al fragmentului de realitate receptat și reflectat în însemnare: istorie politică

internă și externă, istorie economică și socială, istorie militară, calamități naturale, starea vremii, însemnări de familie, trăiri personale, copierea de manuscrise, cumpărare și dăruire de carte, prețul cărții, impresii de lectură ș.a.m.d.

Asupra valorii notațiilor de pe cărți și manuscrise atrăgea atenția Nicolae Iorga, într-un studiu-semnal, care n-a avut, totuși, ecoul așteptat. Alături de „istoria oficială, solemnă, pe care o voiesc, o cer, o revăd adesea și o schimbă, o aprobă pentru folosul faimei lor domnii întâi, puternicii de sub cârmuirea lor pe urmă...” este și o alta. Anume „istoria care nu e compusă, ci numai înșăilată, notată incidental și sporadic de cei modești și puțin cărturari uneori, cari nu se gândesc nici la un patron, nici la un public ci pun pe hârtie ce știu, din simplul impuls instinctiv de a nu lăsa ca faptele să se piardă ori din nevoia de a face și pe alții, necunoscuți, martori ai suferințelor, isprăvilor și întâmplătoarelor bucurii ale lor. E istoria țării prin cei mici”³.

Ce sunt în fond însemnările pe carte? Majoritatea cărților care au fost citite în Țările Române cuprind alături de textul propriu-zis sute de însemnări așternute pe filele albe de la început sau de la sfârșit, care servesc la legatul cărții, pe marginile paginilor sau, cel mai adesea, la sfârșitul textului – în fapt pe fiecare frântură de hârtie albă, nescrisă. Într-o perioadă în care hârtia și condeiul sunt accesibile unui număr mic de inițiați, fascinația foii albe, a unui semn oarecare, a unui gând salvat de la a se pierde prea ușor prin doar cuvântul rostit, e mare.

Cum se explică nevoia imperioasă ce-i determină pe „cei mici” să scrie, fapte mari și fapte mărunte deopotrivă, spre aducere aminte? Pentru mulți dintre acești oameni însemnul e doar încercare de condei: „Ispitii condeiul ca să văd cum scrie și scrie foarte bine” (însemnare pe marginea *Cazaniei* lui Varlaam)⁴. Pentru alții e simpla vanitate a științei scrisului, precum semnăturile care se repetă de câteva ori în fâșiile libere ale câte unui manuscris sau cuvinte izolate scrise de mai multe ori. Cele mai multe însemnări își au însă rostul lor „istoric”: acela de a se constitui în punte între timpuri. Se scrie ca „să știe”.

Însemnările pe carte nu sunt un fapt inedit în secolul al XVIII-lea; doar că numărul lor este acum mult mai mare, ilustrând fenomenul înmulțirii știutorilor de carte, sporirea numărului de tipărituri și de copii manuscrise, dar nu doar atât sau, nu în primul rând această evoluție. Ele sunt, întâi de toate, expresia sensibilității epocii și din această perspectivă sunt interesante ca subiect de cercetare. Este secolul al XVIII-lea unul care să facă întemeiată afirmația unei sensibilizări mai vizibile a conștiințelor? Este un veac așezat sub semnul conflictelor armate. Răscoala antihabsburgică a curuților ține Transilvania sub tensiune aproape un deceniu (1703-1711). În anul în care conflictul din Transilvania se încheia, Moldova cunoștea și ea suferințele războiului. În urma victoriei turcilor la Stănilești, când țarul Petru I e constrâns să semneze pacea, iar Dimitrie Cantemir să se refugieze în Rusia, Nicolae Mavrocordat, primul domn fanariot, impresionat și el de starea jalnică a țării, scria lui Hrisant Notara: „Am pus piciorul în Moldova cea zguduită de grele suspine, stropind cu lacrimi pământul ei [...]; casele le-am văzut, pe unele lipsite de locuitori, pe altele nimicite prin foc și prefăcute în cenușă; sfintele lăcașuri cele mai multe răsturnate și ajunse prada

turbării tătarăști [...]. Cum crezi că am fost atinși, Prea Sfinte părinte, printr-o așa de prea amară privire? Până în fundul inimii am fost sfâșiați și deodată scăldați în lacrimi, de mâhnire am fost rupti...⁵.

În același an pătrund în Moldova trupe răslețe din armata lui Carol XII al Suediei, căutând adăpost și jefuind totul în cale. La puțin timp războiul austro-turc (1716-1718) afectează din nou Principatele. În 1717 tătarii chemați de Mihai Racoviță în ajutor împotriva unor încercări ale austrieșilor de a-l lua prizonier, prădau din nou Moldova. În 1718 Banatul și Oltenia trec pentru trei decenii în stăpânirea Imperiului habsburgic. Un război ruso-austro-turc (1735-1739) determina ocuparea pe rând a Principatelor de oștile țărilor implicate în conflict. Trupele turco-tătare prădau Țara Românească, inclusiv capitala. În 1758 tătarii din Bugeac devastează Moldova „arzând, prădând și robind ce le-au eșit înainte, de-au prăpădit beata țară, robind mulțime de suflete, făcând țării mari stricăciuni”⁶. Între 1768 și 1774, Principatele devin din nou teatrul războiului ruso-turc. Armatele rusești ajung până la București, capturându-l pe domn și instituind o administrație în acord cu nevoile războiului. Lupte grele purtate pe teritoriul românesc provoacă distrugerii de localități și uciderea a numeroși locuitori. Anul 1775 înregistrează și prima pierdere teritorială de trist răsunet în memoria tuturor românilor. Peste un deceniu, reizbucnea conflictul între puterile din zonă (1787-1792).

Războiul devine un fapt obișnuit în existența Principatelor. De aceea, însemnările pe carte referitoare la acest aspect al istoriei politico-militare au un specific oarecum surprinzător. Ceea ce se consemnează nu e nenorocirea pe care orice război o presupune, acceptată ca stare familiară, ci alternanța principalilor actori: intrarea în țară a străinilor, momentul încheierii păcii între părțile combătute și al retragerii de pe teritoriul țării noastre, eventual schimbările impuse în scaunul domniei. Să urmărim acum câteva din acest gen de însemnări: „La velet 1769 sâptemvrie 20 zile au venit moscalii în Moldova. Și glavnoi comandir a toată oaste, adică feldmarsal era graf Petru Alecsandrovici Romențov. Și făcându pace cu turcii s-au dus moscalii din Moldova, la velet 1775 ghenarie 1”⁷.

Pe un alt miscelaneu, copiat tot pe la jumătatea secolului, este prezentat doar momentul retragerii rușilor din Moldova și domnul înscăunat la acea dată: „Să să știi de când s-au dus moscalii din țara Moldovii, umbla velet atunci let 7283 (1775). Și aici au rămas domn în țara Moldovii măria sa Gligori Ghica voevod”⁸. Nu lipsesc inadvertențele cronologice, care țin fie de memorie, fie de o transcriere defectuoasă.

În alte însemnări, întâlnim aproximativ aceleași formulări:

„1792, ghenarie 13, de când s-au făcut pace turcii cu nemții, domn fiind în București măria sa Mihail Suțul voivod. Pentru care am însemnat întru această carte să să știe”⁹.

„În luna lui octomvrie 7 zile, la leat 1789, au plecat măria sa Neculae Petru Mavrogheni voevod la Giurgiuv, pentru frica muscalilor i a nemților. Și la 29 de zile, tot a lui octomvrie, leat 89, luni seară, au întrat nemții în București cu mare isihie. Și la maiu 3 zile, vineri dimineață, la leat 90, au plecat la ordie către Giurgiuv”¹⁰.

Aceiași eveniment, într-un *Miscelaneu de cronici moldovenești*:

„1789. octomvrie 7, duminică la 5 ceasuri din zi, au plecat măria sa Neculae voevod Mavrogheni din mitropolie la Giurgiul, iar la 29 seara au intrat nemții în București“¹¹.

Și exemplele ar putea continua.

Fiindcă ne aflăm în zona istoriei politice să ne oprim însă și asupra altor momente înscrise în memorie de micii „cârturari“. Multe însemnări se referă la schimbările de domnie: înscăunarea și mazilirea.

„1798, ianuarie 6 zile, au venit domnu aicea în București Gheorghe vodă Hangerliul“. Însemnarea s-ar fi putut opri aici dar cel ce scrie reține și ceea ce probabil nu era foarte obișnuit:

„Și au venit într-o noapte năuntru aicea, fără alaiu, că cuca nu-i venise de la împărăție“¹².

În aceiași *Miscelaneu* e surprins și momentul de final al domniei: la 8 februarie 1799 a fost mazilit iar la 18 februarie a venit trimisul turc și „au tăiat capul lui Gheorghe Hangerli voevod în București“¹³. Se reține, cu acest prilej și numirea noului domn:

„Și după mării sa au venit Alexandru Muruzu voiuvod întru a doo domnie“ însoțit de un fapt neobișnuit chiar și pentru acele vremuri sângeroase: „vineri la 7 ceasuri din zi au luat capu și trupu lui s-au aruncat la scara domnească cu mare necinste“¹⁴.

Războaiele, schimbările dese de domnie sunt doar câteva aspecte ale unuia din cele mai tensionate secole ale istoriei noastre, secolul al XVIII-lea. Fiindcă alături de acestea, epidemii, cataclisme naturale, toate fără puțință de-a fi controlate, se țin lanț.

Nimic n-a întrecut însă spectrul înfricoșător al ciumei care, izgonită în secolul al XVIII-lea din Apus, s-a abătut îndeosebi asupra regiunilor sud-estice ale Europei, atât de apropiate de hotarele de contaminare din Orient. Timp de un secol, ciuma a secerat neînterupt viața locuitorilor din Țările Române, excepând câteva perioade scurte de acalmie (1700-1710, 1724-1727, 1740-1747). La sfârșitul secolului al XVIII-lea, ciuma devenise endemică în Principate. Însemnările pe cărți ne introduc în imperiul fricii provocate de acest flagel, asociat de cele mai multe ori cu alte cataclisme naturale.

Ion Neculce, în *Letopisețul Țării Moldovei*, scrie despre „omorul“ ce l-a cunoscut orașul Iași în toamna lui 1738, după ce vara cutremurele terorizaseră „mai bine de o lună, mai în toate zilele“:

„Și s-au și început mare ciumă în Eși, s-au ținut pân despre toamna omorul, toată vara pân la luna lui dechemvrie“¹⁵. O altă însemnare prezintă suferința unor părinți „omini bătrâni, ca de 70 de ani au mai bine“ căroră le-au murit toți cei șase copii „când au fost un omor de ciumă“, în 1742 și „au rămas numai bătrânii amândoi, singuri fără de ficiori“¹⁶.

La 1765 un Manole logofăt sin Stanciul însemna pe un *Miscelaneu*, alcătuit la 1706:

„Să se știe că am scris eu, Manole logofătul, când eșiți la Piiatră de ciumă și ne călcase și pă noi focul [...]. Ci am scris ca să să știe în luna lui mai în 15 zile, la leat 7273 (1765)¹⁷.

Într-o altă însemnare din același *Miscelaneu* se semnalează o altă epidemie de ciumă, la 1795:

„Iunie 12, la leat 1795. A venit sf. cap al sf. Visarion, al doilea rând în București, adus fiind de politie, cu multă cheltuială, pentru frica ciumii. Și nu numai ciuma era, ci și foamete foarte gria, cât mulți din creștini au și murit de foame. Că unii mânca țărățe, iar mai mulți și coajă de copaci. O amesteca cu țărățile de pâine și cu aceia își lungia viața. Am însemnat ca să pomenească cei din urma noastră [...]. Manole ierodiiakon, zugraf, mahalaua Silvestru¹⁸.

Memoria acestui flagel nu se pierde atât de ușor și, în 1799, Ioniță dascălul însemna pe un manuscris cuprinzând și *Fiziologul*, care a circulat în Țara Românească:

„De când ciuma cea de demult, când au fost și ciumă și foamete, leat 7225 (1717)¹⁹.

Moartea cauzată de foame nu era, la rândul ei, o exagerare metaforică. Referitor la urmările aceluiași din 1717, N. Muste scria:

„S-au risipit țările fugind oamenii unde au putut ca să găsească pita și mulți, din sărăcie, mâncau rădăcini de papură“. În august 1785, în Maramureș ninge și îngheață „bucatele²⁰, moartea instalându-se din nou.

Din cotidianul morții nu lipsesc cutremurele care au avut, în secolul al XVIII-lea, o frecvență neobișnuită: în 1738, amintit de Neculce în *Letopiseț* și reamintit în 1795 de același Ioniță dascălul mai sus pomenit: „De când cutremurul cel mare de demult leat 7246 miercuri în Rusalii²¹; în 1774, „octomvrie 16 zile, la trei ceasuri de noapte s-au cutremurat pământul. Și huetul au venit din sus [...]. Năstase Scorțescu²² sau, pe același *Miscelaneu*, „La let 1781, sâmbăta, octomvrie 9 noapte spre duminică la 6 ceasuri și giământate, s-au cutremurat pământul foarte tare²³. Pentru 1790 găsim mai multe consemnări: „Marte 26, 1790, sara, marți la un ceas din noapte s-au cutremurat pământul foarte tare. Popa Toader (?)²⁴ sau „1790 marte 27, miercuri, în Săptămâna cea luminată seara, doao ceasuri din noapte și jumătate, spre joi, s-au cutremurat pământul foarte tare. Eram la masă la dumnealui trei logofăt Velcea²⁵. Iată că detaliile înregistrării cronologice nu garantează și veridicitatea lor. Pentru 1793 sau 1802, apar însemnări aproape identice ca formă.

E de remarcat, legat de consemnarea acestor evenimente, fixarea adesea amănunțită a intervalului temporal. Faptul e semnificativ, oglindind o schimbare de atitudine specifică premodernității. În economia existenței, timpul capătă o altă valență. Ritmul vieții devine alert, presează, obligă la trăiri mai intense, se distribuie în intervale tot mai scurte, fărâmițate și presărate de o mulțime de evenimente dramatice.

Am amintit până acum câteva ipostaze ale morții (războaie, epidemii, cutremure...). Existau însă și altele. Este de amintit spectacolul intermitent al

execuțiilor publice, spectacol ce face parte din „pedagogia punitivă a lumii medievale”²⁶, având menirea exprimată de Alexandru Mavrocordat în hrisovul din mai 1783, aceea de a *înțelepți și înfrâna* pe cei mai mulți²⁷. Impresia asupra publicului trebuie să fi fost puternică, și așa era, indiferent de starea socială căreia-i aparținea condamnatul. Însemnările pe cărți ne confirmă acest lucru.

Constantin Brâncoveanu organizase un astfel de „spectacol” când au fost readuși în țară boierii ce complotaseră la Poartă împotriva lui, atunci când „mult norod de oameni să strânsese cât toate ulițele erau împănate din cotro veniea”. Unul din ei, Staico, e adus „în Târgul de afară al Bucureștiului și l-au spânzurat în mijlocul Târgului la o zi de Târg”²⁸.

În vremea lui Constantin Moruzi, a fost o altă execuție de rezonanță: „La 1778 avgust 18, vineri noapte spre sâmbătă s-au tăet Manolachi Bogdan vel vornic și Ioan Cuza biv vel spătar în bașca den nuntru din curte, fiind acolo închiși într-ace noapte. Și tăindu-li-să capitile li-au pus pe laviță la poarta curții, șzându de dimineața până la amiazăzi, văzându-le tot norodul”²⁹.

O altă însemnare de pe un manuscris al *Alexandriei* din 1795 consemnează judecata domnească și execuția înfricoșătoare a celui care îl atacase pe Mitropolitul Iacov: „Să să știe de când au giunghiiat pe sfințâia-sa părinti Iacov, mitropolit, în divan gospod, suindu-să pe scăre să meargă la spătărie, după obicei, la cafe, fiind duminica [...]. Și s-au giunghiiat de un Toader Cheribojoi [...] ce au fost om a Metropolei. Și ducându-l la divan eu dat vro 4 buzducani însuș vodă. Și giudecându-l, l-au întrebat pentru ce au făcut această posnă. El au arătat că pentru strâmbătățâli ce i s-au făcut la giudecată. Și l-au hotărât vodă și eu tăet capul și trupul în 4 bucăți și l-au pus la răspântii, la let 1796, martie 16. Mihălachi Vartic”³⁰.

Domnii înșiși au o moartea publică, ce face subiectul a nenumărate cronici, uneori chiar versificate, și al multor însemnări:

„La 1777, octomvrie 1, duminică noapte spre luni s-au tăet Grigorie vodă Ghica la casăle de beilic de Ahmet beiu, capiği bașa”³¹. Cruntul sfârșit al lui Hangerli vodă, înfățișat pe larg și cu secvențe de-a dreptul cinematografice în scrierea lui Dionisie Eclesiastul³², este tragedia cea mai des invocată în amintirile vremii.

Moartea nu e trăită doar ca spectacol fiind și o trăire în avans a propriului sfârșit, ceea ce nu-l face totuși mai ușor de acceptat. Se pare că mesajul bisericesc nu reușea să fie întotdeauna convingător și că mărunta fericire a lumii acesteia era de preferat oricum fericirii eterne. Dacă în urmă cu câteva secole, un bun creștin ca Neagoe Basarab se pregătea să înfrunte moartea „în grija întristăciunii și în frică”³³, în acest veac întâlnim și mai puțini dintre cei care se resemnează, precum Ghenadie, arhimandrit la mănăstirea Cozia: „acum m-am supus bătrâneților și morții”³⁴.

Așteptarea neliniștită a morții e ilustrată mai clar în testamente, așa cum relevă și Ștefan Lemny în lucrarea sa dedicată sensibilității secolului XVIII. Cel mai personal fapt din existența unui om, evenimentul în fața căruia suntem atât

de singuri, este anticipat dureros. Astfel, Safta Cantacuzino mărturisea: „înfricoșându-mă de sfârșit cu multă jale a inimii scriu aceste puținele rânduri”³⁵, iar Ecaterina Mavrocordat își gândea testamentul cu teamă de „năvălirea și năprasna morții”. Chiar și un slujitor al bisericii, Vartolomei Măzăreanu, medita la „deșertăciunea lumii acesteia” temându-se de „ceasul morții”³⁶.

Pe un manuscris din *Archirie și Anadan* copiat în jurul anului 1791 în Transilvania, logofătul Ion scrie cu tristețe „după ce au murit maică-mea șazănd singur cum Dumnezeu știe, iar maică-mea au răposat în anul 1790”³⁷.

Iată și durerea unui preot căruia-i moare întâi soția, apoi fiica, în timp ce el însuși era bolnav: „n-am știut când au murit, nici când au îngropat-o”. Află abia după două săptămâni „și atunci m-am îmbolnăvit și mai rău și mulți bani am cheltuit cu doftor”³⁸.

Văzut doar prin prisma unor astfel de evenimente, secolul al XVIII-lea apare ca unul foarte trist, în care „umbra lui Thanatos” – după fericita formulă a lui Ștefan Lemny – învăluie totul. Există însă, alături de obișnuitele bucurii ale vieții, ceva ce luminează acest univers al fricii, al durerii și al morții: iubirea.

Din păcate, însemnările pe cărți de care dispunem nu ne ajută în refacerea imaginii sentimentale a secolului. Știm însă că ceva s-a schimbat, din abundența cărților cu subiecte erotice care circulă acum mai mult ca oricând, din plasarea începuturilor liricii noastre de dragoste în acest răstimp, din îndemnurile repetate ale bisericii de întoarcere la iubirea creștină. Se poate vorbi chiar de o acutizare a divergențelor între iubirea platonice și cea pasională, cu preeminența covârșitoare a Erosului, însoțită de dorința tot mai evidentă de a întârzia momentul morții.

Însemnările pe carte însoțesc aceste trăiri iar scrisul devine un instrument al supraviețuirii prin amintire. Cartea este văzută ca posibil memorizator al unor vieți obișnuite. „Și eu încă voi muri; slova mea va rămânea și cine o va citi tot mă va pomeni”. Deși sensul notațiilor este încă predominant religios, de *pomenire* a răposaților după specificul ritualului funerar ortodox, se poate totuși spune că umilința creștină ce recomanda anonimatul aparține deja unei alte epoci.

Să revenim, din perspectiva însemnărilor, la autori și la motivația copierii sutelor de manuscrise care au circulat în țările noastre, în secolul al XVIII-lea. În covârșitoarea lor majoritate, cuprind însemnarea de copiere. Elementele care intră în componența unei astfel de însemnări sunt numele celui ce a copiat, data la care s-a început și s-a sfârșit lucrarea, din îndemnul și cu cheltuiala cui, scuze adesea exagerate pentru greșelile pe care le va constata cititorul și, de multe ori, blestemul pentru furtul sau înstrăinarea manuscrisului. Succesiunea acestor elemente diferă de la un caz la altul, chiar dacă avem de-a face cu același copist. Alteori se adaugă elemente noi, după imaginația și interesul pe care le-au avut fiecare.

Dar cine sunt copiiștii, când, cum și de ce scriu? Câteva zeci de copiiști incidentali sau „profesioniști” putem cunoaște numai din însemnări. Gabriel

Ștrempel a întocmit chiar un catalog al copiștilor de manuscrise din cele trei țări românești³⁹. Cei mai mulți sunt oameni cu oarecare știință de carte, dascăli, logofeți, copii de casă, scribi în cancelariile domnești, boierești sau bisericești. Întâlnim însă și „copiștii de școală“, cu pregătire specială, cu un stil anume de scriere, al școlii căreia-i aparțin: Neamț, Hurez, Râmnic ș.a. În activitatea lor – Ștefan Stârce, monahul Rafail de la Hurez, dascălul Ioniță – se poate sesiza o relativă continuitate.

Copierea propriu-zisă, realizată după model și mai puțin după dictare, așa cum reiese și din însemnări⁴⁰, nu implica decât rareori contribuții personale, concretizate îndeosebi în adaptări ale textului la capacitatea proprie de înțelegere (cu renunțări la unele pasaje, cu „traduceri“ ale unor cuvinte în limbajul specific zonei de receptare sau „îndreptări“, atunci când scriitorul este convins de oportunitatea lor).

De cele mai multe ori copierea se face la poruncă sau îndemn și cu cheltuiala celui ce comandă cartea:

„S-au scris și de noi, cu porunca și cu toată cheltuiala sfinții sale părintelui arhimandrit chir Dionisie igumenul Sfintei Mănăstiri Hurezul⁴¹ sau „fiind îndemnătoru de s-au scris aceste domnealui Păun Săulescu biv paharnic⁴²; alții, precum Ștefan Stârce, se arată mai atenți la deșertăciunile lumii:

„M-am apucat de scrisoare pentru ca să nu mă abat la lucruri necuvioase⁴³.

Mulți copiști au dat probabil curs și unor îndemnuri precum cel al lui Andonachi Berheceanu, copist al *Fiziologului* (1777) care spunea: „cine te va pohti ca să i-o dai să izvodească, cu totă inima, frate să i-o dai ca să o scrie. Încă și să nu te roage cineva, dacă vezi ca pi cei ce iubește cărțile sau iubește a scrie, încă îl fă cu cuvânt dulce să o iubiască și să te roage să nevoi de a o scrie⁴⁴.

Multe manuscrise se copie însă și „pentru însuș trebuința mea⁴⁵ sau ca „să rămâie copiilor mei⁴⁶ cum scrie Rafail pe un miscelaneu de literatură populară.

Mulți dintre copiști scriu în răgazul zilelor obișnuite de lucru:

„Eu, Niculae, mai mic de toți, am făcut această puțintică minune (inițiale cu motive zoomorfe) fiind ostenit de bardă⁴⁷.

Un alt copist, Anghelcic, pe o *Istorie a lui Erotocrit* însemnează: „scriind-o pe apucate, când n-aveam treabă⁴⁸. Bucur Droc scrie pe un manuscris al *Alexandriei*, în 1796, în Transilvania:

„Am scris și io cu mâna, că n-am avut ce mai scrie și n-am avut niciun lucru atuncea și avut răgaz de am scris⁴⁹.

Împrumutat spre a fi citit manuscrisul e supus uneori copierii:

„Scris-am eu, nemeșu [șters] că au fost această carte la mine în o jumătate de an⁵⁰; ori, „scris-am eu, Samoil [...], anul 1799, în luna lui dechemvrie în 7 zile. Și am scris rău, că mi-au fost foarte de grabă⁵¹.

Sau, iată însemnarea de pe un manuscris al *Cronicii Țării Românești până la Constantin Brâncoveanu* (1777):

„Și o am scris eu Iordachi Sion, găsindu-lu la dumnealui vornicul Ioanu Cantacozino; fiind sluga dumisale m-am rugat di mi l-au dat di l-am scris, nu pre bini⁵².

Prețuirea dată cărților se poate urmări tot în însemnări. Multe fac obiectul moștenirii. Pe un manuscris al *Istoriei Poamelor* copiat în Transilvania, în 1784, posesoarea sa din 1793 scrie:

„Această carte s-au cumpăratu adecă s-au vinitu de la împărțala de la taica moșu, de la dumnealui răposatu Nicula Voine și mă iscălescu eu cu totu neamu, eu Alesandrața fecioară curată adeveresc. 1793, dechemvrie 28⁶³.”

Tot obiect al moștenirii este un *Cronograf* scris la începutul secolului al XVIII-lea care, „după pristăvirea dumnelui Mathei Fălcoianu, la împărțala cocnilor dumnelui au căzut în parte fiului dumnelui Radu Fălcoianu vel pitar⁶⁴.”

Că asemenea moștenire nu e neînsemnată ne convinge prețul unei cărți în secolul al XVIII-lea. Un oarecare Dinu cumpăra de la logofătul Dianu un miscelaneu de literatură populară cuprinzând *Floarea Darurilor* cu 5 taleri⁵⁵. „Andrei diiac” cumpăra de la Iordachi dascălul o *Alexandrie* „drept 3 lei bătuți⁵⁶.”

Copistul unui manuscris cuprinzând un *Cronograf* și scrieri religioase notează și cheltuiala cărții: „lei 1, parale 10, pe o sută coale hârtiia bună; lei 13, parale 20 de tălmăcit și de scris pe noadzăci coale, câte 6 parale de coală; 20 parale ținte lăgaturului, de legat cartea. Fac cincispradzece lei, dzece parale⁵⁷.”

De multe ori un sat întreg pune mână de la mână pentru cumpărarea unei cărți, mai ales pentru folosul bisericesc. O *Psaltire* tipărită la Râmnic în 1779 „au cumpărat-o satul Rueni cu lei 6⁵⁸, iar „această Carte învățătoare la oameni, adică Păucenie, o au cumpărat-o abrudenii dintre muntele Someșului [...] și au dat 10 oi cu miei [...] și aceste sântu oamenii carii au cumpărat⁵⁹. Urmează numirea celor 10 săteni și a contribuției fiecăruia.

Însemnările acestea seamănă adesea cu un proces-verbal de vânzare-cumpărare:

„Să să știe de cându am cumpăratu această carte de la dumnealui chir Dinul băiatul și am cumpărat eu, Ene, în parale 30, leat 1800, iunie 20⁶⁰.”

„Această sfântă Ivanghelie o am cumpărat eu Nechita dascăl di la Ioniță Aorbanese din satu Bistrița supt Bârgău și am dat 6 florinți și jumătate de bărbiniță de brânză. 1797⁶¹.”

Darurile se însemnează deasemeni, cu grațitudine și conștiința datoriei de pomenire: „Această carte anume *Alexandrie* să să știe că iaste a preotului Ștefan ot Coltea Argeșanu rămasă de la unchiul moș popa Thoma ot Coltea dăruită de pomană. Leat 1784⁶². Amintirea duioasă însoțește uneori filele cărții: „iaste a mea, dăruită de frate-mieu cel mai mare anume Șărbănu [...]. Și mi-o legat nenea cu mâinile lui, știind și meșteșugul legătoriei de cărți [...]. Și pentru înștiințare am scris. 1755⁶³, notează cu nostalgia altor vremi monahul Rafail.

Bune ilustrări pentru prestigiul simbolic al cărții sunt și blestemele de înstrăinare sau de furt care se conformează în general unui tipar oarecum stabil care invocă mai mult sau mai puțin detaliat judecata divină:

„Și cine mi-ar lua-o, fără știre sau fără voia mea, să fiia blăstămat de Domnul Dumnezeu și de prea curata a sa maică și de 12 slăviți apostoli și de 318 sfinți părinți de la soborul Nicheai, și de mine în veaci neiertat. 1787, ghenarie 27. Ștefan Stârce⁶⁴. Proprietarii sunt vigilenți gândindu-se și la posibile pierderi:

„Aceasta *Alexandrii* de s-ar întâmpla ca să o fure cineva și întrebând și nedând-o să fii blăstemat de trii sute sfinți părinți dar și perzându-o și găsindu-o și nedându-o a cui este, să fii trupul lui neputredu dacă va muri că această carte este a me, a lui Negoită blănar⁶⁵.”

Pe o *Geografie* cumpărată cu 6 taleri de Marin, dascăl la școala Coltea, acesta blestema:

„Și de să va care cumva pierde și oricine o va găsi, să o aducă la mine și să-și ia colacul, iar neaducând-o, să aibă a da seama înaintea Domnului, ca un fur de cele sfinte⁶⁶.”

Desigur, nu am epuizat însemnările de copist. S-ar mai putea spune multe despre ele. Nu în ultimul rând, faptul că ilustrează și o schimbare de mentalitate. Scribul iese din umbră, își rostește numele și știe că acesta va rămâne în „istoria mică” a neamului. În ciuda modestelor semnături de „supuși”, „preaplecați”, „copii de casă”, „slugi”, „logofetei” și „dintre toți cei mai mici”, *ostenitorii* scrisului nu vor să rămână anonimi. Și nu doar ei, ci și alții, care vor „să să știe” faptele trăite sau doar cunoscute de ei, vor „să să știe” despre ei. Aceștia sunt de obicei cititori, presupunând că toți cei care au scris ceva pe o carte aflată în posesie temporară sau definitivă sunt și lectorii ei. Și lectura este o trudă, pentru a cărei vrednică încheiere se cuvine „lui Dumnezeu laudă” și inscripționarea faptului în sine, chiar și fără declinarea identității. Unii însemnează simplu „până aici cetetu”, ca un semn de carte de unde lectura urma să fie reluată în vreme de răgaz. Succesiunea notațiilor construiește uneori un dialog imaginar: „am citit pe aciastă minunată istorie până la sfârșit”; „și eu cel mai jos iscălitu pe aciastă istorie am cetit⁶⁷”.

Alții, probabil obișnuiți ai lecturii, scriu precum acesta:

„De mult ce am cetit, am și urât. Și nemai având ce face, am scris pe această carte⁶⁸, nepierzând ocazia de a încrusta în memoria vremii un ascultător probabil: „fiind și bade Costandin Goroveiu⁶⁹”.

Interesante pentru nivelul de receptare al unora sau altora din cărțile manuscrise care au circulat în cele trei Țări Române sunt însemnările de impresii:

„Aciastă carte istoricească ci să numește Halima iaste foarte minunată în istoriile sale politicești⁷⁰”.

„Am citit și eu această carte și mult m-am folosit. Ghenadie ierodiamon⁷¹”.

Pentru unii miracolul cărții nu poate fi pus la îndoială în ciuda lipsurilor mai mult sau mai puțin sesizate. Frumusețea cărții e recunoscută chiar dacă unii lectori nu se lasă ușor convinși de cele aflate:

„Am cetit eu [...] foarte frumoasă carte⁷²”.

„Miron didascalos am cetit. Istoriile sânt minunate, dar nu sânt adevărate. 1789⁷³”.

Sau „Această carte ce este cu minciuni cine au țesut au fost foarte om băsnuitor. A eșit o forte minune. Oprea, scris-am eu⁷⁴”.

Pe același manuscris, un cititor și mai puțin îngăduitor scrie cu nemulțumire:

„Am cetit și eu într-această carte și nu am aflat alte cele nici ceva de folos, numai basnuri și minciuni de cele ce trebuie a spune muierilor și fetelor care torc, ca să le sporească la furcă“⁷⁵.

Alți cititori pot trage învățăminte din orice lectură, mai mult sau mai puțin „băsnuitoare“, ca lectorul *Istoriei Troadei* care sfătuiește la rândul său cititorul să învețe din paginile cărții ce înseamnă „credința muerească“: „și tu păzește-te bine ca să nu dai cu capu de pod și să-ți să împlinească această pildă“⁷⁶.

Un altul, trage și el, cu amărăciune, învățăminte din aceeași istorie:

„Vezi, o, cititorule, la câtă necunoștință aruncă dragoste muerii pă Ahileas, ca și oarecând pre împăratul Iord carele tăe capul Botezătorului da dragoste muerii“. Desigur cunoscător și „lovit cu capu de pod“ acesta măcar recunoaște că „otrava dulce este frumusețea ei“⁷⁷.

Există și o altă categorie de însemnări de lecturare, cele care ne relevă nivelul de cuprindere al cititorilor.

Deosebirea dintre cei cu „înțelegere“ și cei pentru care cartea constituia un simplu exercițiu de citire, lipsit de conștientizarea mesajului, poate fi percepută dintr-o însemnare de pe un manuscris al *Istoriei lui Archirie și Anadan* (Moldova, 1793):

„Mulți cetesc, dar puțini au înțelegere. Eu, nu pentru că să mă laud, înțeleg puțin. Că am avut vreamă de a mai ceti și alte cărți, dar însă nu numai să cetești, ce să înțelegi și cu fapta să urmezi“⁷⁸.

Oricum, însemnările pe cărți ilustrează existența unui public (cititori sau auditori) destul de pregătit pentru receptarea literaturii, fie ea istorică, de delectare sau de alt gen, capabil să sintetizeze conținutul, să desprindă morala, să disocieze adevărul de „basnele“ din text. Iată câteva rezumate de conținut (cu specificarea că acestea aparțin îndeosebi copiștilor):

„Viața și războaiele ale marelui împărat Alexandru, ce au fost la Machedoniia de la Filipu. Iară apoi cum au luat toată lumea și câte războaie au făcut cu împărați mari și cu toate limbile de pre fața a totu pământul [...] de la răsărit până la apusu. Și s-au scris de cuvioșie sa chir popa Dimitrie Davideanul, la valeat 1793, martie întâia zi“⁷⁹.

Rezumatul poate fi și în versuri, cum sunt cele potrivite de grămăticul Matei Voileanul:

„De stricarea Troadei, ce am scris,
De Sivilla Eritreia s-au zis,
Cu mult mai înainte ea fiind,
În zilele lui Ghedeon trăind.
Carea și altele au prorocit,
Și aceasta vedem că s-au plinit“⁸⁰.

Alții sintetizează conținutul transformându-l în motivație a lecturii:

„Înștiințare pentru ci să cade a citi *Alexandria*. Pentru ca să știe adâncurile scripturilor și ca să știe cum au fost mai înainte și cum trae omii și cum s-au bătut împărați în lume“⁸¹.

Circulația a numeroase cărți a impus selecția, în conformitate cu structura mentală, cu sensibilitatea și necesitățile practice ale societății românești. Aceasta a implicat dezvoltarea spiritului critic, sesizarea diversității, judecarea și alegerea alternativelor mai bune, mai funcționale, care înseamnă, în ultima instanță, emancipare și individualizare. Cartea a permis individului să se exteriorizeze, să iasă din anonim (cel mai adesea în forma simplă a însemnărilor pe cărți), să-și reconsidere și să-și revalorizeze existența, într-un proces de desprindere treptată de precepte, valori, atitudini considerate până atunci imobile și intangibile. Secolul al XVIII-lea a adus cu sine disoluția valorilor tradiționale, înlocuirea lor treptată cu altele noi, proces primordial în orientarea spre modernitate, care înseamnă și la noi, ca și pretutindeni, deschidere spre noi experiențe, spre inovație și schimbare, acceptarea de noi moduri de a simți, de a gândi și de a acționa. Amploarea și profunzimea infiltrării acestor transformări e greu de precizat. Există zone socio-mentale rămase în umbră, despre care nu știm decât foarte puțin. „Cei mici“, pe care am încercat să-i dezvăluim, nu sunt toți și nu sunt „cei mai mici“. Putem admite însă că noile reprezentări au cuprins, într-un fel sau altul, întreaga societate românească, iar cartea laică și-a avut locul și rolul său bine definit în acest proces.

-
- 1 N. Iorga, *Inscripții și însemnări din bisericile Iașului*, București, Socec, 1907, 90 p.; I. Bîrlea, *Însemnări din bisericile Maramureșului*, București, 1909; N. Iorga, *Istoria țării prin cei mici*, în RI, VII, 1921, nr. 1-3; Idem, *Observații și probleme bănățene*, București, 1940; Ion C. Nicola, *Culegere de însemnări din cărțile noastre vechi*, în MB, 10-12, 1966; Dan Rîpa-Buicliu, *Cartea românească veche cu însemnări*, în „Danibius“, nr. 6, 1973; Aurora Ilieș, *Însemnări de pe cartea veche românească (1527-1821)*, în SMIM, vol. VI, 1973; Elena Rodica Colta, *Însemnări de pe cărți vechi românești – documente ale veacurilor trecute arădene*, în „Ziridava“, XI, 1979; Eugen Pavel, *Cărți cu însemnări manuscrise*, în „Sargetia“, 14, 1979; Iacob Mârza, *Semnificația cărții în comunitățile rurale românești transilvănene (secolele XVII-XVIII) în lumina însemnărilor: mentalitate și sensibilitate*, în AIIX, vol. XXX, 1993, p. 123-135).
- 2 Excepție face Ilie Corfus, *Însemnări de demult*, Iași, Junimea, 1975, 339 p., care clasifică aceste însemnări după fragmentul de realitate reflectat: războaie, epidemii, cutremure, istorie politică internă, istorie politică externă, istorie economică, istorie socială, cumpărare sau dăruire de carte, incendii, învățământ, cronici mici, lăcuste, inundații, eclipse, comete, mitologie populară.
- 3 N. Iorga, *Istoria țării prin cei mici*, în RI, VII, 1921, nr. 1-3, p. 26.
- 4 Cf. Ștefan Lemny, *Sensibilitate și istorie în secolul XVIII românesc*, București, Editura Meridiane, 1990, p. 150.
- 5 *Ibidem*, p. 14.
- 6 *Ibidem*, p. 15.
- 7 Gabriel Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1987, vol. III, p. 240.
- 8 Ilie Corfus, *op. cit.*, p. 74.
- 9 *Ibidem*, p. 82.
- 10 *Ibidem*, p. 79.
- 11 *Ibidem*.

- 12 Gabriel Ștrempel, *op. cit.*, 1983, vol II, p. 56.
 13 *Ibidem*, p. 68-69.
 14 *Ibidem*, p. 69.
 15 Ion Neculce, în idem, *Opere*, ediție îngrijită de Gabriel Ștrempel, București, Editura Minerva, 1982, p. 807.
 16 Cf. Ștefan Lemny, *op. cit.*, p. 121.
 17 Gabriel Ștrempel, *op. cit.*, vol. III, p. 35.
 18 *Ibidem*.
 19 *Ibidem*, p. 70.
 20 Cf. Ștefan Lemny, *op. cit.*, p. 122.
 21 Gabriel Ștrempel, *op. cit.*, vol. III, p. 69.
 22 *Ibidem*, p. 240.
 23 *Ibidem*.
 24 Ilie Corfus, *op. cit.*, p. 243.
 25 Gabriel Ștrempel, *op. cit.*, vol. II, p. 332.
 26 Ștefan Lemny, *op. cit.*, p. 122.
 27 *Ibidem*, p. 123.
 28 *Ibidem*, p. 123-124.
 29 Gabriel Ștrempel, *op. cit.*, vol. III, p. 240.
 30 *Ibidem*, p. 41.
 31 *Ibidem*, p. 240.
 32 Cf. Ștefan Lemny, *op. cit.*, p. 125.
 33 *Ibidem*, p. 134.
 34 Gabriel Ștrempel, *op. cit.*, vol. III, p. 137.
 35 Cf. Ștefan Lemny, *op. cit.*, p. 135.
 36 *Ibidem*.
 37 Mihai Moraru, Cătălina Velculescu, *Bibliografia analitică a literaturii române vechi. Cărțile populare*, București, Editura Academiei, 1976, vol. I/1, p. 134.
 38 Cf. Ștefan Lemny, *op. cit.*, p. 126.
 39 Gabriel Ștrempel, *Copiști de manuscrise românești până la 1800*, vol. I, București, Editura Academiei, 1959, 350 p.
 40 „Această *Alexandrie* am izvodit-o de pe o *Alexandrie* veche, ce au fost în turnul cel mare de la mănăstirea Putna“ (Gabriel Ștrempel, *Catalogul...*, vol. III, p. 153).
 41 Gabriel Ștrempel, *Copiști...*, p. 197.
 42 Mihai Moraru, Cătălina Velculescu, *op. cit.*, vol. I/1, p. 89.
 43 *Ibidem*, p. 229.
 44 *Ibidem*, 1978, vol. I/2, p. 243.
 45 Ilie Corfus, *op. cit.*, p. 17.
 46 Mihai Moraru, Cătălina Velculescu, *op. cit.*, vol. I/1, p. 74.
 47 Cf. Cătălina Velculescu, *Cărți populare și cultură românească*, București, Editura Minerva, 1984, p. 73.
 48 Gabriel Ștrempel, *Copiști...*, p. 7.
 49 Mihai Moraru, Cătălina Velculescu, *op. cit.*, vol. I/1, p. 88.
 50 *Ibidem*, p. 124.
 51 *Ibidem*, p. 137.
 52 Gabriel Ștrempel, *Copiști...*, p. 220.
 53 Mihai Moraru, Cătălina Velculescu, *op. cit.*, vol. I/2, p. 351.
 54 Gabriel Ștrempel, *Catalogul...*, vol. II, p. 104.
 55 *Ibidem*, vol. III, p. 34.
 56 Mihai Moraru, Cătălina Velculescu, *op. cit.*, vol. I/1, p. 81.
 57 Gabriel Ștrempel, *Catalogul...*, vol. III, p. 388-389.
 58 Ilie Corfus, *op. cit.*, p. 203.
 59 *Ibidem*, p. 193.

- 60 *Ibidem*.
61 *Ibidem*, p. 209.
62 Mihai Moraru, Cătălina Velculescu, *op. cit.* vol. I/1, p. 63.
63 I. Corfus, *op. cit.*, p. 197.
64 *Ibidem*, p. 17.
65 Mihai Moraru, Cătălina Velculescu, *op. cit.*, vol. I/1, p. 91.
66 I. Corfus, *op. cit.*, p. 211.
67 Mihai Moraru, Cătălina Velculescu, *op. cit.*, vol. I/2, p. 308.
68 *Ibidem*, p. 285.
69 *Ibidem*.
70 *Ibidem*, vol. I/1, p. 92.
71 Gabriel Ștrempel, *Catalogul...*, vol. II, p. 101.
72 Mihai Moraru, Cătălina Velculescu, *op. cit.*, vol. I/1, p. 74.
73 *Ibidem*, vol. I/2, p. 308.
74 *Ibidem*, p. 315.
75 *Ibidem*.
76 *Ibidem*, p. 389.
77 *Ibidem*.
78 *Ibidem*, p. 139.
79 *Ibidem*, p. 84.
80 *Ibidem*, p. 375-376.
81 *Ibidem*, vol. I/1, p. 79.